

РОЗДІЛ 13. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ПРАВОВОЇ НАУКИ

УДК 342.722:378(477):[355.02:364.444]

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.4.29>

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ВИЩУ ОСВІТУ В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНИХ ПРАВОВИХ РЕЖИМІВ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Діхтярук А.Б.,
*кандидат юридичних наук,
Волинський інститут ім В. Липинського
ORCID: 0000-0002-5769-4395
e-mail: ffft023@gmail.com*

Діхтярук А.Б. Конституційно-правові аспекти реалізації права на вищу освіту в умовах надзвичайних правових режимів: порівняльно-правове дослідження.

У статті проведено ґрунтовне порівняльно-правове дослідження конституційно-правових механізмів забезпечення права на вищу освіту в умовах дії надзвичайних правових режимів. Розкрито комплекс системних викликів, з якими стикається сфера вищої освіти у періоди воєнного та надзвичайного станів, включаючи суттєві обмеження фізичного доступу до освітніх установ, звуження простору академічної свободи, порушення цілісності освітнього процесу та трансформацію традиційних форм забезпечення освітніх прав. Аргументовано, що право на освіту, хоча й не віднесене до переліку абсолютних (невідчужуваних) прав, має розглядатися як конституційна цінність особливого порядку захисту, оскільки саме воно виконує ключову функцію стабілізації суспільного життя в умовах кризових трансформацій, сприяючи збереженню соціального капіталу, інституційної безперервності та демократичного розвитку.

У статті здійснено порівняльний аналіз правових і інституційних підходів до забезпечення безперервності освітнього процесу в умовах збройних конфліктів на прикладі Ізраїлю, Боснії і Герцеговини, Грузії та Колумбії. Резюмовано, найбільш ефективними є моделі, які поєднують нормативну гнучкість, інфраструктурну захищеність закладів освіти, використання дистанційних форм навчання та залучення міжнародно-правових механізмів захисту освітніх прав. На основі зарубіжного досвіду сформульовано пропозиції щодо вдосконалення національного законодавства України, зокрема через розширення повноважень органів освіти в умовах надзвичайних ситуацій, створення нормативної бази для оперативного управління освітнім процесом у кризових умовах, а також впровадження цілісної державної політики з післявоєнного відновлення системи вищої освіти.

Підкреслено стратегічну доцільність формування національної моделі стійкої вищої освіти як системного інструменту, здатного забезпечити функціонування освітнього процесу в умовах глибоких суспільних потрясінь, надзвичайних правових режимів та тривалих безпекових загроз. Ідеться про необхідність комплексної інституційної та нормативної підготовки системи вищої освіти до реагування на кризові обставини, що включає не лише технічну адаптацію форм і змісту навчання, а й гарантування невід'ємних освітніх прав громадян як прояву конституційного гуманізму. Забезпечення безперервного доступу до вищої освіти в умовах війни постає не лише як обов'язок держави у сфері прав людини, а як фундаментальний компонент національної безпеки, соціальної згуртованості та довгострокової стратегії відновлення державності в післявоєнний період.

Ключові слова: право на освіту, вища освіта, доступність освіти, надзвичайний правовий режим, воєнний стан, модель «стійкої освіти», післявоєнне відновлення.

Dikhtiaruk A.B. Constitutional and legal aspects of implementing the right to higher education under emergency legal regimes: a comparative legal study.

The article presents a comprehensive comparative legal study of the constitutional and legal mechanisms for ensuring the right to higher education under the conditions of emergency legal regimes. It reveals a complex of systemic challenges faced by the higher education sector during periods of martial law or a state of emergency, including significant restrictions on physical access to educational institutions, narrowing of academic freedom, disruption of the continuity of the educational process, and transformation of traditional mechanisms for safeguarding educational rights. It is argued that the right to education, although not included in the list of absolute (inalienable) rights, should be regarded as a constitutional value requiring a special regime of protection, as it performs a key function in stabilizing public life amidst crisis transformations, contributing to the preservation of social capital, institutional continuity, and democratic development.

The article provides a comparative analysis of legal and institutional approaches to ensuring the continuity of the educational process in the context of armed conflicts, using the examples of Israel, Bosnia and Herzegovina, Georgia, and Colombia. It concludes that the most effective models are those that combine normative flexibility, infrastructural security of educational institutions, the use of distance learning formats, and the application of international legal mechanisms for protecting the right to education. Based on foreign experience, the article formulates proposals for improving the national legislation of Ukraine, including the expansion of the powers of educational authorities in emergency situations, the creation of a legal framework for the operational management of the educational process during crises, and the implementation of a comprehensive state policy for the post-war recovery of the higher education system.

The strategic necessity of developing a national model of resilient higher education is emphasized as a systemic tool capable of ensuring the functioning of the educational process under conditions of deep social upheaval, emergency legal regimes, and prolonged security threats. This entails the need for comprehensive institutional and regulatory preparedness of the higher education system to respond to crises, including not only the technical adaptation of educational formats and content, but also the guarantee of citizens' inalienable educational rights as an expression of constitutional humanism. Ensuring uninterrupted access to higher education during wartime is framed not merely as a human rights obligation of the state, but as a fundamental component of national security, social cohesion, and a long-term strategy for the restoration of statehood in the post-conflict period.

Key words: right to education, higher education, accessibility of education, emergency legal regime, martial law, «resilient education» model, post-war recovery.

Постановка проблеми. В умовах сучасних глобальних викликів, зокрема пандемій, збройних конфліктів і надзвичайних ситуацій, реалізація конституційного права на вищу освіту стикається з новими викликами та обмеженнями. Надзвичайні правові режими, такі як воєнний чи надзвичайний стан, можуть призводити до суттєвого звуження можливостей громадян щодо доступу до освітніх послуг та академічної свободи, що створює ризики порушення базових конституційних гарантій. Водночас, міжнародний досвід демонструє різні підходи до збереження балансу між забезпеченням національної безпеки та гарантуванням прав особи на освіту. Останнє висуває на порядок денний питання комплексного порівняльно-правового дослідження з метою визначення найбільш ефективних моделей конституційно-правового забезпечення реалізації права на вищу освіту за умов надзвичайних правових режимів.

Стан опрацювання. У контексті збройної агресії та надзвичайних правових режимів особливої ваги набуває реалізація права на вищу освіту як елемента правової інклюзії. Серед українських науковців, які досліджують цю проблематику, варто назвати: В. Андрущенко, Ю. Бошицького, М. Галицьку, О. Котуху, Є. Краснякова, В. Кременя, Н. Кузнецову, О. Мельничук, В. Продан, Т. Слінько, І. Сліденко, Т. Тищенко тощо.

Мета статті полягає у здійсненні порівняльно-правового аналізу конституційно-правових механізмів забезпечення права на вищу освіту в умовах дії надзвичайних правових режимів, виявленні ключових проблем і ризиків його реалізації, а також визначенні оптимальних шляхів удосконалення нормативно-правового регулювання задля ефективного захисту освітніх прав громадян в Україні з урахуванням позитивного зарубіжного досвіду.

Виклад основного матеріалу. Мінливі суспільні процеси, зумовлені політичними кризами, збройними конфліктами, надзвичайними ситуаціями природного чи техногенного характеру, де-

далі частіше стають підставою для запровадження особливих правових режимів, що істотно модифікують порядок функціонування публічної влади та правове становище особи. Надзвичайні правові режими, як виняткові інструменти державного реагування, справляють безпосередній вплив на обсяг реалізації суб'єктивних прав та законних можливостей громадян, змінюючи установлені механізми їх забезпечення. У цьому контексті актуальним постає питання з'ясування того, яким чином дія таких режимів трансформує умови реалізації конституційного права на вищу освіту, що за своєю природою вимагає гарантій безперервності, доступності та недискримінаційності.

Надзвичайні правові режими, як підкреслює В.І. Цицюра, це особливі правові порядки, що запроваджуються державою за надзвичайних обставин для захисту конституційного ладу, безпеки громадян та подолання кризових ситуацій. До підстав їх введення належать: масштабні надзвичайні ситуації природного чи техногенного характеру, збройні конфлікти, війна, масові заворушення тощо. Характерними ознаками таких режимів є суттєве обмеження прав і свобод громадян (приміром, свободи пересування, слова, права на зібрання тощо) та наділення органів влади додатковими повноваженнями для відновлення правопорядку. Важливо, що ці обмеження мають тимчасовий характер та діють лише протягом періоду надзвичайного режиму [1].

В Україні правові засади надзвичайних режимів закріплені на конституційному рівні та в межах спеціального законодавства. Конституція України передбачає можливість обмеження прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного або надзвичайного стану, окреслюючи при цьому перелік прав, які не підлягають обмеженню, навіть за названих умов. Зокрема, стаття 64 Конституції встановлює, що в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть запроваджуватися специфічні обмеження прав із зазначенням строку їх дії, але деякі права (серед яких: право на життя, рівність, особисту недоторканність, звернення до суду та ін.) не підлягають обмеженню. Відзначимо, що право на освіту (стаття 53) не входить до цього переліку, отже за надзвичайних обставин його реалізація може зазнавати певних обмежень з боку держави [2].

Спеціальною складовою функціонування надзвичайних правових режимів в Україні є закони «Про правовий режим надзвичайного стану» від 16.03.2000 р. № 1550-III та «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 р. № 389-VIII, в межах котрих окреслюються порядок запровадження відповідного режиму указом Президента України, який підлягає затвердженню Верховною Радою України, а також перелік заходів, що можуть вживатися. До прикладу, Закон України «Про правовий режим воєнного стану» передбачає, що у період воєнного стану військово-командування спільно з органами влади може запроваджувати заходи, такі як: комендантська година, трудова повинність, посилена охорона важливих об'єктів, евакуація населення тощо. Прямих норм про освіту в цих законах немає, однак загальні обмеження (наприклад, на свободу пересування чи зборів) опосередковано впливають і на освітню сферу. Умови запровадження і продовження надзвичайних режимів в Україні також визначаються указами Президента та постановами уряду, що деталізують застосування конкретних заходів на місцях [3].

У контексті запровадження надзвичайних правових режимів, зокрема воєнного стану, реалізація права на вищу освіту зазнає суттєвих ускладнень. Насамперед, йдеться про *фізичні обмеження доступу до закладів вищої освіти*, зумовлені активними бойовими діями, загрозами для життя та здоров'я учасників освітнього процесу, а також обмеженнями пересування, такими як комендантська година. У таких умовах студенти та викладачі часто не мають змоги безпечно дістатися університетів. З метою збереження безперервності освітнього процесу в умовах воєнного стану, запровадженого в Україні у 2022 році, було прийнято рішення про максимально можливий перехід на дистанційне навчання. Уряд закликав громадян перебувати в безпечних місцях, водночас здійснюючи комплекс заходів, спрямованих на забезпечення доступу до освіти шляхом розширення можливостей дистанційного навчання та інтеграції онлайн-форм у структуру освітнього процесу [4].

Іншим важливим аспектом функціонування системи вищої освіти в умовах надзвичайного правового режиму є тимчасове *звуження обсягу академічних свобод та автономії закладів вищої освіти*, зумовлене міркуваннями державної безпеки. У період воєнного стану державні органи можуть запроваджувати додаткові заходи інформаційної безпеки, включаючи регулювання публічного простору та академічного дискурсу, що, в окремих випадках, впливає на свободу дослідницької діяльності та викладання. Разом з тим, попри складні безпекові обставини, університетська спільнота в Україні демонструє високу стійкість та відданість принципам академічної

свободи. Заклади вищої освіти продовжують наукову діяльність і навчальний процес у доступних формах, прагнучи зберегти відкритість академічного середовища. Як міститься в аналітичних оглядах, повномасштабна війна стала серйозним випробуванням для системи вищої освіти, але також актуалізувала питання конституційного значення академічної свободи як інструменту збереження демократичних інститутів. У цих умовах держава та академічна спільнота виважено шукають баланс між необхідністю реагувати на виклики безпеки та збереженням освітнього простору, відкритого для вільної думки, наукової творчості та суспільного діалогу [5].

Третім важливим аспектом функціонування системи вищої освіти в умовах надзвичайного стану є *організація освітнього процесу та підтримка якості освіти*. В умовах повномасштабної війни в Україні було впроваджено низку гнучких управлінських рішень, спрямованих на мінімізацію перешкод у доступі до вищої освіти. Зокрема, у 2022 році Кабінетом Міністрів було запроваджено Національний мультипредметний тест (НМТ) — комп'ютеризований онлайн-іспит, що тимчасово замінив ЗНО, що дозволило безпечно провести вступну кампанію та реалізувати право молоді на освіту [6].

Окрім цього, було здійснено релокацію низки університетів із зон активних бойових дій до безпечніших регіонів, активізовано програми внутрішньої та міжнародної академічної мобільності. Заклади освіти також запровадили системи психологічної підтримки для студентів і викладачів [7].

Слід наголосити, що будь-які обмеження права на вищу освіту в умовах надзвичайних правових режимів мають відповідати принципам пропорційності, необхідності та легітимної мети, передусім — захисту національної безпеки та громадського порядку. Згідно з міжнародними стандартами у сфері прав людини, зокрема статтею 13 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, держави зобов'язані забезпечувати доступність освіти та вживати всіх належних заходів для її реалізації, включно з умовами надзвичайного характеру. У коментарях до Пакту підкреслюється, що навіть за умов кризи держави не повинні допускати регресивних заходів, що можуть призвести до звуження доступу до освіти [8].

В умовах воєнного стану зростає потреба у запозиченні кращих зарубіжних практик з метою адаптації освітнього процесу до надзвичайних обставин. У науковій літературі акцентується на досвіді держав, що стикалися з масштабними збройними конфліктами (Сирія, Афганістан, Судан, Ємен, Демократична Республіка Конго), де для забезпечення доступності освіти застосовувалися такі інструменти, як мобільні навчальні групи, організація освітнього процесу в укриттях, розвиток дистанційного навчання, а також підтримка освітніх ініціатив з боку гуманітарних організацій та адаптація програм до умов війни. Ці підходи розглядаються як потенційно ефективні й для української системи освіти в умовах збройної агресії. Як справедливо підкреслює В.І. Продан, «світова практика свідчить, що збереження доступу до освіти в умовах війни є не лише питанням реалізації права, а й чинником психосоціальної стійкості населення [9].

Відтак, в контексті збройного конфлікту забезпечення права на вищу освіту вимагає від держави гнучких управлінських рішень, здатності адаптувати освітній процес до умов кризи, а також створення інституційних та нормативних гарантій для його безперервності. Прийняття таких рішень потребує врахування не лише національного законодавства, а й кращих міжнародних практик, які демонструють ефективні моделі реагування на надзвичайні ситуації у сфері освіти. У цьому зв'язку доцільно звернутися до зарубіжного досвіду держав, які тривалий час функціонують в умовах збройних загроз. Показовим у цьому контексті є ізраїльський підхід до організації освітнього процесу в періоди воєнних дій. Так, Ізраїль, як держава, що постійно перебуває в умовах безпекових викликів, виробив ефективну модель захисту права на освіту під час надзвичайних ситуацій. Згідно із Законом про цивільну оборону 1951 року, усі громадські будівлі, включно з освітніми закладами, мають бути обладнані захисними укриттями (*Civil Defense Law, 5711–1951*), що дозволяє продовжувати навчальний процес навіть під час обстрілів, як, наприклад, у місті Сдерот, де школи укріплені спеціальними конструкціями [10]. Крім того, Міністерство освіти спільно з Командуванням тилу розробляє інструкції для закладів у режимі надзвичайної ситуації. Передбачено можливість переходу на дистанційне навчання, відтермінування сесій та адаптації навчального процесу. Такий підхід цілком виправдано, на нашу думку, поєднує інфраструктурну безпеку з гнучкістю освітньої політики, що забезпечує реалізацію права на освіту навіть в умовах воєнної загрози [11].

Боснія і Герцеговина, попри руйнівний збройний конфлікт 1992–1995 років, демонструє приклад збереження права на освіту навіть в екстремальних умовах. Під час облоги Сараєва нав-

чання тривало в підвальних приміщеннях і притулках, де вчителі та учні нерідко наражалися на небезпеку заради продовження освітнього процесу. Така суспільна стійкість заклала основу для подальших реформ [12]. У післявоєнний період, за підтримки міжнародних організацій (ОБСЄ, РЄ), було ухвалено Рамковий закон про початкову і середню освіту (2003), що встановив єдині стандарти доступу до освіти по всій країні, попри внутрішньополітичний поділ. А у 2007 році ухвалено Рамковий закон про вищу освіту, який забезпечив уніфікацію університетської системи, визнання дипломів і запровадження європейських стандартів якості. Окрему увагу приділено запобіганню дискримінації, зокрема припинено практику сегрегації учнів за етнічними ознаками, шкільні програми було адаптовано до принципів мультикультурності та толерантності [13].

Грузія, що зазнала збройних конфліктів у 1990-х роках та війни з Росією у 2008 році, виробила комплексну модель правового захисту права на освіту. В умовах окупації частини територій та масового внутрішнього переміщення населення держава забезпечила освітні гарантії для внутрішньо переміщених осіб шляхом відкриття спеціалізованих шкіл, університетських філій та запровадження квот на вступ. Закон «Про окуповані території» (2008) визнав недійсними документи, видані де-факто органами влади Абхазії та Південної Осетії, водночас гарантувавши мешканцям цих регіонів доступ до освіти в контрольованих районах на пільгових умовах, що втілює принцип, згідно з яким *окупація не може позбавляти людину права на освіту* [14]. На міжнародному рівні Грузія ініціювала розгляд справи «Грузія проти Росії (II)» в Європейському суді з прав людини (далі – ЄСПЛ). У рішенні від 2021 року ЄСПЛ визнав, що Росія, здійснюючи ефективний контроль над окупованими територіями, не забезпечила дотримання прав, зокрема права на освіту, що становить порушення статті 2 Протоколу № 1 до ЄКПЛ [15].

Як бачимо, приклад Грузії демонструє ефективне поєднання внутрішньої освітньої політики з міжнародно-правовими інструментами, що дозволило зберегти право на освіту в умовах збройної агресії.

Колумбія впродовж десятиліть перебувала в умовах внутрішнього збройного конфлікту, що суттєво ускладнило реалізацію права на освіту, особливо в сільських районах. Масове руйнування шкіл, насильство щодо вчителів і рекрутинг дітей до збройних угруповань поставили під загрозу доступ до освіти для значної частини населення. Водночас держава вжила низку правових і політичних заходів для пом'якшення наслідків конфлікту [16].

Конституція Колумбії 1991 року закріплює освіту як фундаментальне право (стаття 67), а Конституційний суд визнав неконституційним стягнення плати за початкову освіту в умовах війни. Уряд впровадив альтернативні форми навчання, зокрема дистанційні моделі («школи на радіо/радіошколи»*) [17], мобільні освітні групи та пришвидшені курси для дітей, які втратили доступ до звичайного навчання [18].

Після мирної угоди з FARC (Револьюційні збройні сили Колумбії) у 2016 році освітня політика стала ключовим елементом відновлення. Програма *Vive la Educación*, підтримана ЮНІСЕФ, ЮНЕСКО та міжнародними партнерами, сприяла реінтеграції дітей до навчального процесу, включаючи психологічну підтримку та реформу доступу до формальної й неформальної освіти. Завдяки цим заходам тисячі дітей повернулися до школи, що підтверджує можливість захисту освітніх прав навіть у кризових умовах [16].

Висновки. Узагальнення зарубіжного досвіду функціонування систем освіти в умовах збройних конфліктів та надзвичайних правових режимів дає підстави для формулювання низки концептуально важливих висновків, релевантних для правового простору України, яка наразі переживає масштабну воєнну агресію. Передусім, досвід Ізраїлю переконливо свідчить про необхідність інституціоналізації безпечного освітнього середовища як системного елементу державної політики. Йдеться не лише про фізичний захист закладів освіти, а й про закріплення на рівні спеціального законодавства чітких повноважень органів освіти щодо гнучкої адаптації навчального процесу до умов загрози, а також нормативне регулювання протоколів оперативного реагування в кризових обставинах.

¹ Радіошколи в Колумбії були започатковані в 1947 році, буквально напередодні розгортання масштабного внутрішнього конфлікту, що отримав назву *La Violencia*. Ініційовані католицьким священиком Хосе Хоакіном Сальседо Гуаріном як засіб просвіти сільського населення, вони невдовзі набули значення набагато більшого, ніж просто інструмент боротьби з неграмотністю. Із початком збройного протистояння, яке охопило країну з 1948 року і згодом переросло у багаторічну громадянську війну, ця модель стала унікальним засобом збереження доступу до освіти в умовах, коли традиційні школи ставали недоступними через бойові дії, руйнування інфраструктури та загрози життю.

По-друге, приклади Боснії і Герцеговини та Колумбії засвідчують стратегічну важливість своєчасної розробки правових та організаційних основ післявоєнного освітнього відновлення ще на етапі активної фази конфлікту, яке у свою чергу передбачає створення механізмів повернення та реінтеграції студентів і викладачів, котрі вимушено залишили країну або зони бойових дій, розгортання пришвидшених освітніх програм, впровадження психосоціальної підтримки, а також розбудову інфраструктури, здатної забезпечити освітній процес у постконфліктний період.

По-третє, правові позиції, вироблені Грузією та Колумбією в міжнародному правовому полі, демонструють доцільність активного використання наявних інструментів міжнародного права – як юрисдикційних (зокрема, механізмів Європейського суду з прав людини), так і політичних, у формі участі в міжнародних ініціативах, спрямованих на захист освітнього простору в умовах конфлікту. Для України це означає потенціал не лише правового, але й символічного підтвердження її зобов'язань у сфері прав людини в умовах війни, а також ініціювання нових міжнародно-правових актів з урахуванням національного досвіду.

Узагальнюючи, слід наголосити, що рецепція зарубіжного досвіду має здійснюватися з урахуванням унікальних конституційних і безпекових реалій України. Формування національної моделі «стійкої освіти» та паралельне розгортання інституцій «інклюзивного відновлення» виступатимуть не лише маркером ефективності конституційної політики, а й ознакою державної спроможності гарантувати базові права громадян у найбільш кризових умовах. Саме через захист права на освіту в надзвичайних обставинах держава підтверджує свою орієнтацію на верховенство права, соціальну справедливість та стратегічну сталість демократичного розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цицюра В.І. Правовий досвід запровадження надзвичайних правових режимів в зарубіжних країнах. *Академічні візії*. 2025. Вип. 40. С. 1–10.
2. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
3. Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України від 16.03.2000 р. № 1550-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 23. Ст. 176.
15. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 250.
4. Про деякі питання організації роботи закладів фахової передвищої, вищої освіти на час воєнного: Наказ МОН України від 07.03.2022 № 235. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0235729-22#Text> (дата звернення: 21.04.2025 р.).
5. Сичікова Я. Академічна свобода: університети повинні стати кузнями ідей, а не фабриками дипломів і заручниками звітів. «ZN.UA»: веб-сайт. 2024. URL: <https://zn.ua/ukr/EDUCATION/akademichna-svoboda-universiteti-povinni-stati-kuznjami-idej-a-ne-fabrikami-diplomiv-i-zaruchnikami-zvitiv.html#:~:text=%D0%90%D0%BA%D0%B0%D0%B4%D0%B5%D0%BC%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0%20%D1%81%D0%B2%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D0%B4%D0%B0%3A%20%D1%83%D0%BD%D1%96%D0%B2%D0%B5%D1%80%D1%81%D0%B8%D1%82%D0%B5%D1%82%D0%B8%20%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%BD%D1%96%20%D1%81%D1%82%D0%25> (дата звернення: 21.04.2025 р.).
6. Фахова передвища і вища освіта в умовах воєнного стану. Міністерство освіти і науки України: веб-сайт 2022. URL: <https://mon.gov.ua/news/fakhova-peredvishcha-i-vishcha-osvita-v-umovakh-voennogo-stanu#:~:text=Спрощено%20механізми%20безпечної%20вступної%20кампа%25> (дата звернення: 21.04.2025 р.).
7. Терещенко І.О. Право на освіту в умовах правового режиму воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 5. С. 130–134.
8. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права: Міжнародний документ від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_042 (дата звернення: 21.04.2025 р.).
9. Продан В.І. Освіта в умовах війни та надзвичайних ситуацій: досвід країн та перспективи для України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: «Право». 2023. Вип. 78. Ч. 1. С. 126–132.

10. Levush R. Israel: Civil Defense. The Library of Congress: веб-сайт. 2011. URL: <https://www.loc.gov/item/global-legal-monitor/2011-04-13/israel-civil-defense/#:~:text=%28Apr.%2013%2C%202011%29%20On%20March%2030%2C%202011%2C%20the%20population%20from%20any%20attack%20or%20a%20threat%20thereof> (дата звернення: 24.04.2025 р.).
11. National Defense Preparedness Drill in Educational Institutions. 2018. URL: <https://rm.amalnet.k12.il/wp-content/uploads/sites/74/2018/01/%D7%90%D7%99%D7%92%D7%A8%D7%AA-%D7%9C%D7%94%D7%95%D7%A8%D7%99%D7%9D-%D7%91%D7%A9%D7%A4%D7%94-%D7%94%D7%90%D7%A0%D7%92%D7%9C%D7%99%D7%AA-%D7%AA%D7%A9%D7%A2%D7%97-PDF.pdf> (дата звернення: 24.04.2025 р.).
12. Lamija Grebo. Sarajevo Teachers Recall Schooldays Under Siege. Balkan Transitional Justice: веб-сайт. 2016. URL: <https://balkaninsight.com/2016/04/08/sarajevo-recalls-wartime-siege-schools-04-08-2016/#:~:text=Tens%20of%20thousands%20of%20children,risking%20their%20lives%20for%20education> (дата звернення: 24.04.2025 р.).
13. OSCE, CoE welcome new draft law on education in Bosnia and Herzegovina. Organization for Security and Co-operation in Europe: веб-сайт. URL: <https://www.osce.org/bih/55221#:~:text=,by%20the%20Council%20of%20Ministers> (дата звернення: 24.04.2025 р.).
14. Protection of Internally Displaced Persons in Georgia: A Gap Analysis. 2009. 60 p. URL: <https://www.unhcr.org/sites/default/files/legacy-pdf/4ad827f59.pdf> (дата звернення: 24.04.2025 р.).
15. Case of Georgia v. Russia (II). Application № 38263/08. Strasbourg, 21 January 2021. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-224629> (дата звернення: 24.04.2025 р.).
16. Vive la Educación! Improving access to education for Colombian kids. Government of Canada: веб-сайт. 2024. URL: <https://www.international.gc.ca/world-monde/stories-histoires/2019/colombia-colombie-education.aspx?lang=eng> (дата звернення: 24.04.2025 р.).
17. Cant A. «Vivir Mejor»: Radio Education in Rural Colombia (1960–80). *The Americas*. 2020. № 77(4). P. 573–600.
18. Right to Education Initiative: веб-сайт. URL: <https://www.right-to-education.org/resources/issues/26/issues/37/language/en?fulltext=#:~:text=Resources%20,pair%20of%20Colombian%20lawyers%20> (дата звернення: 24.04.2025 р.).